

A lakosság száma

A középkor végi Magyarország népességét az *Ernuszt-féle számadáskönyv* alapján szokás rekonstruálni. Az 1496-os országgyűlésen Ernuszt Zsigmond pécsi püspököt, kincstartót sikkasztással gyanúsították és részletes elszámolásra kötelezték. A kincstartó által benyújtott elszámolások két év bevételeit és kiadásait tartalmazzák, *1494. január végétől 1495. december végéig* terjednek. Ez az *egyetlen* ránk maradt *teljes középkori királyi számadás*. A Zsigmond-kortól fogva megmaradt egy-egy megye adólajstroma, de az egész országra vonatkozó adatsorokkal csak e két esztendőből rendelkezünk. E számadáskönyv sem teljes, ez azonban a sajátos adóbehajtási módszernek köszönhető. Hiányoznak annak a 14 dél-magyarországi megyének a bevételei, melyek az alsó-magyarországi főkapitány fennhatósága alá tartoztak, ott ugyanis nem a kincstár, hanem közvetlenül a kapitány szedte be az adót.

Az elszámolásokban szereplő *kapu* (lat. *porta*) ekkor már *háztartást* jelentett, ezért a családszám és az átlagos családnagyság szorzata alapján remélhető, hogy megállapíthatjuk az ország jobbgynépességét. A teljes lakosságszám meghatározásához a jobbgyak számához hozzá kell adni az adóelszámolásokban nem szereplő népek és társadalmi csoportok számát. A szorzószám azaz egy család hány személyt jelentett megállapítására mindössze 3 megbízható adat áll rendelkezésünkre. Az 1520-as években a Hont megyei Alsónyéken átlagosan 7,6, pár évvel később a Sopron megyei Keresztúron 6,3, a 16. század közepén Kassán 4,2 együtt élő személyt találunk egy háztartásban. E számba a családtagokon kívül a zsellérek is beszámítottak.

A nagy bizonytalansági tényező miatt a következő eltérő eredményekre jutott a magyar demográfiai kutatás a lakosságszám megállapításakor:

kutató neve	lakosság száma (millió)
Szabó István	3,5 4
Kubinyi András	3
Kováts Zoltán	5 5,5

Az utolsó adat azért tér el annyira a másik kettőtől, mert nem az Ernuszt-féle számadáskönyv, hanem a 18. századi népesedési folyamatok alapján visszakövetkeztetéssel számították ki.

Ugyanúgy, ahogy a pontos lélekszám, a demográfiai tendenciák is csak becsülhetők, de nem állapíthatók meg. Igaz, ugyan, hogy a Zsigmond-korhoz képest csökkent a királyi adót fizető kapuk száma, a földesúri összeírásokban pedig nőttek az ún. pusztatelkek, ezek azonban adózási és telekhasználati változásokkal is magyarázhatók, korántsem biztos, hogy a csökkenő lakosságszám jelei.

A társadalom

A társadalom fogalmát az újkori gondolkodás hozta létre. E szerint az emberek egymás közti viszonyát elsősorban anyagi helyzetük szabja meg. A középkorban azonban a hatalomhoz való viszony legalább annyira fontos volt, mint a gazdasági helyzet. A réteg, csoport, osztály kifejezések szintén újkoriak, az ókortól egészen a 17. századig a *rend* (lat. *ordo*) szót használták ezek megnevezésére. A *rend* jelentése a középkor végére fellazult, több értelművé vált. *Rendnek* nevezeték azokat az azonos jogállású csoportokat, amelyek a rendi gyűlésen képviseltették magukat. Beszéltek egyházi és világi rendről, *rendnek* hívták ama csoportokat, amelyek a rendi gyűlésen soha nem vettek részt, pl. a jobbágyokat, sőt ezek alcsoportjait, pl. a zselléreket is. Néha még a foglalkozások is *rendnek* számítottak.

A Zsigmond-kor végére azok a marginális csoportok, amelyek megőrizték az Árpád-kor mozaikszerűen tagolt társadalmának maradványait, beolvadtak a nagy rendekbe: az udvarnokok többsége a jobbágyságba, néhányan a nemességbe, a hospesek többsége a jobbágyságba, kisebbsége a polgárságba. A középkor végi koraujkor eleji magyar társadalom fejlődésének két fő tendenciája volt: a *megmerevedés* és az *új rétegek kialakulása*. A merevedés a korábbi egységesülés folytatását jelentette. Az új társadalomszemlélet erősen jogi színezetű, következetes és rideg volt. Ebben nem jutott hely a meglévő különbségeknek, a lényeg a közjogi megközelítésű kategorizálás volt: ha valaki nem nemes, akkor jobbágy, legfeljebb a szabad királyi városok polgára. E társadalom-felfogás legtipikusabb megfogalmazását Werbőczy István adta a Hármaskönyvben, aki a kunokat, a jobbágyokat, a székelyeket a nemesek közé sorolta, annak ellenére, hogy jól ismerte sajátos helyzetüket. Az új rétegek kialakulása a társadalmi fejlődés normális következménye volt. A középkori társadalom rendjei fennmaradtak, de elveszítették eredeti funkcióikat és új csoportok alakultak ki a rendeken belül. Kialakult az *örökletes báróság*, a familiaritást felváltotta a *szervitori* szolgálat. A *telkes jobbágyok*, főleg a módosabbak és a *zsellérek* teljesen *elváltak egymástól*, feltűnt a *szabadosok* csoportja, elkezdődött az *örökletes jobbágyság*. A háborús idők kedveztek a társadalmi mobilitásnak. A hadakozásból élő katonák függetlenül attól, hogy milyen származásúak voltak a nemesek jogait igényelték maguknak; az oszmán háborúk eredményeként kialakult a *vitézlő rend*.

Urak és nemesek

A magyar nemes (lat. *nobilis*) szó eredetileg olyan embert jelentett, akinek volt 'neme, nemzete', azaz mai szóval nemzetsége. A nemes fogalomnak a 15–16. századi Magyarországon *két értelmezése* élt egymás mellett, az egyik a jogi megközelítésű, amit a Hármaskönyv foglalt írásba, a másik a gyakorlatnak és a mindennapi szóhasználatnak megfelelő.

Jogi értelmezés szerint mindenki nemes, aki élvezi a Hármaskönyv által felsorolt „négy sarkalatos nemesi szabadságot”. A ‘szabadság’ szó itt kiváltságot jelentett, tehát olyan állapotot, ami megkülönböztette viselőjét a többségtől. A négy kiváltság a magyar nemesek régóta gyakorolt joga volt, már az Aranybullában is találkozunk velük. Werbőczy újítása volt, hogy épp e négyet emelte ki a nemesi kiváltságok tömegéből. E szabadságok a következők:

- előzetes idézés, perbe hívás vagy törvényes ítélet nélkül nem tartóztathatók le, kivéve, ha nyilvánvaló büntetlen érik tetten őket,
- csak a törvényesen megkoronázott király hatalma alatt állnak,

- törvényes jogaikkal birtokaik határain belül szabadon élhetnek, minden adó, vám fizetése alól mentesek,
- ha királyuk a nemesi jogok ellen tette, akkor a nélkül ellene szegülhetnek, hogy hűtlenség vétkébe esnének.

A négy sarkalatos szabadság jelentette Werbőczy és kora számára az „egy és ugyanazon nemesi szabadságot” (*una eademque libertas*). Ezt az 1351-es törvények még más értelemben használták. Akkor a nemességen belül az Árpád-kor óta meglevő területi különbségeket akarták ennek kimondásával megszüntetni, ugyanis az erdélyi és főleg a szlavón nemeseknek szűkebb kiváltságaik voltak, mint az ország más részén élő társaiknak. Most az *egységes nemesi szabadság társadalmi értelmet nyert*: azt, hogy a báróknak és a nemeseknek ugyanazok a jogaik vannak. A jogi értelmű nemesség fogalmába tehát beletartoztak a bárók és a többi a nemesek. A nemes másik, hétköznapiabb jelentése ennél szűkebb volt. *Nemesnek* nevezték mindazokat, akik nemesi jogokkal rendelkeztek, földjüket nemesi joron birtokolták, a *bárókat* azonban *nem*. Ebben a felfogásban *nemes a köznemes*.

A korabeli magyar és latin nyelv báróknak vagy egyszerűen csak uraknak nevezte azt a kb. 40 családot, akik birtokaik nagyságában, hatalmukban, de jogaikban is különböztek a nemesektől. A 15-16. században két nagy változás történt a bárók közt: kialakult az *örökletes báróság* és lassan megkezdődött a *hierarchizálódásuk*.

Báróknak eredetileg az ország főméltóságait nevezeték. A Hármaskönyv felsorolása szerint ők a következők: a nádor, az országbíró, a dalmát-horvát-szlavón bán, az erdélyi vajda, a székely ispán, a szörényi és a macsói bán, a temesi és a pozsonyi ispánok, a tárnokmester és a 4 udvari tisztségviselő (az ajtónálló-, a pohárnok-, az asztalnok-, és a lovászmester). Hozzájuk jöttek még a királyné tisztségviselői. Werbőczy szigorúan ragaszkodott az ősi jogfelfogáshoz, így kimaradt két olyan méltóság, akit a Jagelló-korban már bárónak tekintettek: a kincstartó természetesen csak a királyi és az újonnan létrejött kamarásmesteri méltóság. A Zsigmond-kori nagy birtokadományok következtében fokozatosan lett örökölhetővé a báróság. Első lépésként a bárói családokban azok is használni kezdték a bárósággal járó méltóságos megszólítást, akik soha nem töltöttek be országos tisztséget, a következő fázisban a bárók gyermekei automatikusan bárónak, ahogy akkoriban mondták bárófinak számítottak. Nem a nádori vagy az országbírói méltóság, hanem a bárói cím lett örökölhető. Az *1498-as katonaiállítási törvény* végképp elismerte azt, hogy a bandériumállítás, ezzel együtt a báróság öröklődik. E szerint ugyanis csak a nagybirtokosok lehettek bárók. A *tisztségből* vagy méltóságból tehát *rend lett*.

Természetesen a fő tisztségviselők korábban is elsősorban a gazdagabb nemesek közül kerültek ki. A középkor végén is előfordult, hogy egyszerűbb nemes kapott országos méltóságot, ha azonban nem szerzett elegendő vagyont, akkor utódai nem számítottak bárónak. A bárói rendben nagy volt a fluktuáció. Ennek két oka volt: a családok a vagyon egyben tartása érdekében kevés gyermeket vállaltak, így könnyen kihaltak, másrészt a királyi kegy felemelhetett és birtokokkal adományozhatott meg új embereket. Mátyás uralkodása első felében és a Jagelló-kor végén különösen sok új bárói család bukkant fel. A 16. század közepén általános felfogásnak számított, hogy az oszmánoktól elszenvedett vereség egyik fő oka éppen az volt, hogy a régi „törökverő” bárói családok, pl. az Újlakiak kihaltak, helyükbe pedig újjak kerültek, mint pl. a Török család.

A *bárok* másként részesedtek a hatalomból, mint a nemesek. A főpapokkal együtt *személyesen jelentek meg a királyi tanácsban*, természetesen nem a rendszeresen ülésező, kisebb tanácsban, hanem a fontosabb politikai döntések előtt és az országgyűlések alkalmával összehívott nagyobb tanácsban. Ilyen alkalmakon nemcsak a méltóságviselő személyek utaztak a királyi udvarba, hanem azok a bárófiak is, akik tisztséget nem kaptak, származásuk és a vagyonuk mégis érdemessé tette őket erre. Az „urak” és a „nemesek” különbségét a szokásjog másképpen is elismerte: bizonyító esküjük tíz nemesével ért fel, ellenük azonban száz nemessel kellett esküdni, özvegyeiknek száz márka (400 aranyforint) hitbér járt, a nemeseknél ez csupán feleannyi volt.

Ha nyugati társaikkal vetjük össze őket, a magyar bárók egyik sajátossága az volt, hogy későn szakad el egymástól a méltóságviselés és a báróság. A másik sajátosság az volt, hogy az „urak” tagolatlan, egységes rendet képeztek, nyugaton azonban ekkorra már kialakult köztük egy hierarchia: hercegek, grófok, bárók stb. Ez Magyarországon csak korszakunkban kezdődött a *grófi cím* meghonosodásával. Az újítás két irányból érkezett: a Német-Római Birodalomból és Horvátországból. Az első „magyar” grófok a *Cilleiek* voltak, akik a német jog alapján nekik járó Cilli grófja mellé felvették a Zagorje (ez Varasd megyét jelentette) grófja címet is, Zagorje közjogi állása ettől azonban még nem változott meg. Az első valóban magyar grófok a *Hunyadiak* lettek, amikor Hunyadi János V. Lászlótól megkapta a beszercei grófi címet. 1492-ben az országnak csak 2 hercege és 4 grófja volt. A hercegek: Corvin János és Újlaki Lőrinc apjuk királysága okán viselték címüket. A grófok a Szapolyaiak, a Szentgyörgyi Baziniak valamint a horvát Frangepániak és Korbáviaiak voltak. A növekvő vagyon, a renddé válás nemzetközi presztízst is hozott: a 14. században még csak elvétve fordult elő, hogy magyar báró külföldről hozott feleséget, a következő évszázadokban azonban mind gyakrabban.

A bárói renddel kapcsolatban még három elnevezést szokás emlegetni. *Zászlósúr* az, aki saját zászlóaljzat köteles kiállítani. Mivel erre csak a vagyonosok voltak képesek, így ez az örökletes báróság megfelelője, csak egy másik funkcióra, a hadakozásra utal. A *főnemes* elnevezésnek csak az örökletes bárói rend kialakulása után van értelme, a kifejezés későbbi eredetű. A *mágnást* saját korában is használták, az örökletes bárókat, azaz a főnemeseket értették alatta.

A köznemes szó elvétve ugyan felbukkant a 16. századi magyar nyelvű forrásokban is, a *mindennapi nyelvben* azonban egyszerűen csak *nemest* mondtak helyette. A köznemes rendszeresen használt kifejezés, értelmezésével azonban adós a magyar történettudomány. A köznemesen belüli egyéb kategóriák, mint pl. a ‘kisnemes’ használata oly mértékben definiálatlan, hogy lehetlenné teszi megbízható alkalmazásukat. A nemesek számát Kubinyi számításai szerint kb. 128 ezerre tehetjük, azaz az ország lakosságának 4, 2%-a volt *nemes*. E tekintélyes tömegben belül természetesen nagy különbségek voltak, a középkor végén azonban csak két kategóriának volt önálló neve, a nemesi rend legfelső és legalsó rétegének. A legfelső csoportot *jó módúaknak* (*bene possessionatus*), a legalsót *egytelkes* nemeseknek (*nobilis unius sessionis*) nevezték.

A jómódúaknak a *vitézlő* megszólítás járt. Az országban *pár száz* ilyen *család* élt, egy-egy megyében csak néhány. Vidékenként is eltért, hogy kit számítottak ide, a csoport legalsó szintjének eléréséhez 50 jobbágytelek birtoklása mindenképpen kellett, akadt azonban olyan, akinek 1-2 vára is volt. Egy részük az udvarban tartózkodott, ők voltak az országgyűlés

nemesi követeinek hangadói, másik részük megyéjében vívott ki meghatározó szerepet magának.

Az alattuk levő birtokos kategória alsó határa kb. 20 jobbágytelek volt. Az ő esetükben megelégedtek a *nemes* megszólítással is. E nemesek megyéjükön kívül csak akkor tudtak érvényesülni, ha befolyásos pártfogóik is voltak. A 20 jobbágytelek alatti birtokkal rendelkezőket kisbirtokosoknak nevezzük. Közülük kerültek ki pl. a megyék szolgabírái, bár korszakunkban e tisztség megbecsülése némileg emelkedett és az e fölötti kategóriákhoz tartozók is vállaltak szolgabírótságot. A nemesség legnagyobb része, mintegy 53 ezer fő egytelkes volt. Elnevezésük arra utalt, hogy saját telkükön kívül több birtokkal nem rendelkeztek. Többségük nem szétszórva, hanem olyan *nemesi falvakban* élt, ahol a település jelentős része hasonló állapotú nemesekből állt. A jobbágytelek nagysága falvanként rögzített volt, az egytelkes nemeseké azonban nem, így akár kisebb földön is gazdálkodhattak, mint a jobbágyok. Az egytelkesek és a kisbirtokosok közt nem volt éles a határ. Néhány jobbágyteleknyi birtok megszerzése sokak számára lehetséges volt. Az egytelkes nemeseknek nem kellett még azokon az országgyűléseken sem megjelenniük, ahol személyes megjelenésre kötelezték a nemeseket. Az *egytelkeseket* Mátyás adóreformjai óta *megadóztatták*, igaz ugyan, hogy nem minden évben vetettek ki rájuk királyi adót, a szokásos egyforintos összeg helyett pedig csak annak *felét*, 50 dénárt kellett fizetniük.

A nemesi birtokok ritkán voltak összefüggőek, általában több faluban szétszórt jobbágytelkekből álltak. A nagyobb birtokok ügyeit fizetett *tisztartók* (lat. *officialis*) végezték. Tisztartó lehetett nemes és jobbágy is. A nagy uradalmak több tisztartói kerületre oszlottak.

A nemesek jelentős része szolgálatot vállalt más, gazdagabb nemeseknél vagy báróknál. A szolgálat lehetett tisztartóság, katonáskodás, vagy a tisztséget viselő személy melletti munka. A szolgálatban álló személy ura familiájához tartozott, ezért familiárisoknak hívták őket. A familiáris szolgálataért előre kialakított bért kapott, a birtokügyek kivételével sokszor ura ítélőszéke, az úriszék tett neki igazságot. A familiaritás a Jagelló-kor végére átalakult. Ettől kezdve a szolgálatban álló nemeseket szervitoroknak hívták. A *szervitori szolgálat* a *familiaritásnál lazább* volt, általában csak egy éves szerződést jelentett, amit meg lehetett hosszabbítani. A szervitorság is hozzájárult ahhoz, hogy a gazdagabb és a szegényebb nemesek közti kapcsolat meglazult.

Csekély számban, de egyes királyi birtokokon még mindig éltek olyanok, akik nemesi szabadsággal rendelkeztek ugyan, de nem volt saját birtokuk, hanem szolgálatuk (lat. *conditio*) fejében kaptak birtokot (lat. *praedium*). A forrásokban hol *kondicionárius*, hol meg *prédiális nemesek*ként emlegették őket. Királyi prédiális nemesek éltek pl. a Csepel-szigeten. A prédiálisok többsége azonban egyházi birtokon élt. Az egyházi nemeseket nem ismerték el országos nemeseknek, de falvaik sajátos berendezkedését, önálló bírói joghatóságukat megtartották a későbbi évszázadokban is. Történelmi műszóval *partikuláris nemesek*nek hívjuk az ország egyes vidékein élő, külön joggal rendelkező nemeseket, mint pl. a szepesi tízlándzsásokat, akik csak részesedtek az országos nemesség jogaiból, de a nemesi szabadság egészét nem mondhatták magukénak.

A középkorvégi társadalmi megmerevedés eredményeként nem fogadták el nemeseknek azokat a jobbágyokat, akik nemesasszonyt vettek feleségül. Az ilyen házasságból született gyermekek rendi állásának megítélése helyenként ingadozott, a Jagelló-korban

azonban már őket sem tekintették igazi nemeseknek, ennek ellenére egészen 1848-ig sajátos réteget képviseltek, a koraújkorban agiliseknek hívták őket.

A parasztság

A középkorban a jobbágy és a paraszt szinonimák voltak. Az egytelkes nemesek maguk művelték földjüket, mégsem nevezték őket parasztoknak. A jobbágyság sohasem volt egységes, a 15-16.században pedig tovább differencializálódott. A leggazdagabbak a kereskedelemben, elsősorban a marhakereskedelemben érdekelt parasztok voltak, akik egész csordákat tartottak bérelt legelőkön. A jobbágyi gazdagság alapja azonban a föld volt. A jobbágyfiak közti örökösödés miatt egészen ritka volt az egész telek, országosan a *fél*, némely vidéken a negyed *telek* volt az *általános*. Az ennél kisebb földből, a nyolcad vagy tizenhatod telekből már nem lehetett megélni, aki ekkora területen gazdálkodott, azt zsellérnek (lat. *inquilinus*) hívták.

Korszakunk a *zselléresedés* kora. Ez csak részben fakadt a természetes birtokaprózódásból. A kevésbé munkabíró, igásállatokkal nem rendelkező, szegény jobbágyok gyakran visszaadták földjüket a földesúrnak, ezután pedig zselléreként éltek. A zselléreken belül alapvetően két kategóriát különböztettek meg: a *házas zselléret*et, akiknek volt töredékelkük vagy egy egykori jobbágytelek belső telke, azaz udvara és háza, részben földjükből, részben bérmunkából éltek. A házass zsellérekhez tartoztak az ún. *hóstátiak*, a falvak ekkor kialakuló zsellérsorainak lakói. Földjük ritkán volt, a falu többi lakójától térben is elkülönült életük miatt számítottak saját korukban külön csoportnak. A második, a legszegényebb zsellér-réteg a *házatlan zselléreké*, korabeli szóval a *lakóké* volt, akik telkes jobbágyok, vagy éppenséggel házass zsellérek házainál laktak.

A jobbágyok *földesuruknak kétféle adót* fizettek. Az első a *telek után járó* még a 13. század végén kialakult járadékokat foglalta magába: a *földbért* (lat. *census, terragium*), az *ajándékokat*, a *robotot* és a *kilencedet*. Ezek az adók idővel értéküket veszítették. A földbér emelésére ugyan történtek kísérletek, pl. az 1514-es törvényekben, de a legtöbb helyen megmaradt a régi, alacsony szinten. A robot igen kevés volt, korszakunk végén azonban emelkedni kezdett. A kilenced szedése terjedt, azonban még a középkor végén sem hajtották be mindenütt, az ország jelentős területein a kilenced ismeretlen maradt. Ezeket az adókat a jobbágyok „rendes” földesúri adójának, a telek után fizetendő járadékoknak tekintették., ezeket vették számba az *urbáriumok* is. Urbáriumnak nevezzük a földesúri szolgáltatásokat rögzítő irattípust. A másik adónem a 14. század végén bukkant fel. Ez volt a földesúri „rendkívüli” adó, korabeli nevén a *rendkívüli taxa*. A taxát ugyanúgy, ahogy a rendkívüli királyi adót ekkor már éves rendszerességgel szedték, ebből származott a földesúri jövedelem nagy része. A telek után járó régi adók differenciálatlanok voltak, a taxát azonban a jobbágy vagyonának figyelembe vételével állapították meg.

A földesúri adók ritkán érték el a jobbágyok által *megtermelt termékek értékének 10%-át*. Ennek ellenére a jobbágyokat a források gyakran csak szegénység néven emlegették, ennek oka a nagyarányú zselléresedésben keresendő. A zselléresedés mellett két új tendencia figyelhető meg e korban: a szabadosok és az örökös jobbágyok rétegének kialakulása. A *szabadosok* általában iparosok: kovácsok, molnárok voltak, akiket uruk mentesített a földesúri adók nagy részének fizetése alól. Az *örökös jobbágyok* nem az amúgy is papíron maradt

1514-es törvények következményeként jöttek létre, hanem úgy, hogy egyes jobbágyok önként vállalták azt, hogy lemondanak költözési jogukról, azért hogy földet kapjanak.

A földesúrnak abból is származott bevétele, hogy a rá szállott jobbágytelkek földjeit nem a szokásos telki adóért, hanem azokat meghaladó piaci értéken adta bérbe. A középkor végi robot emelkedése összefüggésben állt azzal, hogy emelkedett a földesúr saját kezelésében levő földjének, az *allodium*nak az aránya. Az allodiumok egy részén csak állattartás folyt, máshol azonban szántóföldi művelés is, ezeket részben bér munkával, részben robottal műveltették meg.

A polgárság

Polgárnak jóval többen nevezték magukat, mint ahány városlakónak a Hármaskönyv ezt a jogot megadta. Polgároknak nemcsak a *szabad királyi* városok és szabad királyi bányavárosok lakói minősültek, hanem a *mezővárosok*, sőt *némelyik falu módosabb lakója* is.

A polgársággal polgárjog is járt: részvétel a városi közéletben. A városlakók jelentős része, a szegények ebből ki voltak zárva. Őket a polgárjoggal rendelkezők *lakosoknak* hívták. A nagyobb városok felső rétegét azok a *kereskedők* alkották, akik a külkereskedelemben is érdekeltek voltak. Az ő kezükben volt a városvezetés, érdekeik védelmére alakultak *Krisztus teste céhek*. A városi hatalom és a gazdagság a városi háztulajdonban is kifejeződött. A leggazdagabb polgárok a főtéren vagy külön utcában laktak, pontosabban csak ők lakhatták az itteni házakat. A bányavárosok vezetői, akik a bányászati jogok nagy részét, a kohókat és a környékbeli erdőket kezükben tartották, mind a kör alakú gyűrűstéren laktak, ezért is hívták őket *Ringbürgereknek*, azaz gyűrűstéri polgároknak.

Volt városjoguk az ennél szerényebben élő kézműveseknek és kereskedőknek is. A kézműves céhek már a 14. században felbukkantak, számuk folyamatosan gyarapodott. Sok céh nem egyetlen, hanem egymástól távol álló szakmák gyűjtőszerve volt. A céhek nemcsak érdekvédelmi feladatokat láttak el, hanem egyben vallásos társulatok is voltak.

A városokban jelentős mezőgazdasági termelés folyt. Ahol csak volt rá lehetőség, a város környékén szőlőt termeltek. A polgári vagyonok jelentős részét *szőlőingatlanokba* fektették. A városi nincstelen lakosok egy része szőlőmunkásként kereste meg kenyerét. A szabad királyi városok polgársága jelentős részben német nemzetiségű volt. A németek aránya folyamatosan csökkent más, a környéken élő más nemzetiségűek javára.

Az ország gazdasága

A király bevételei egyben az ország bevételei is voltak. A királyi jövedelmek szempontjából Mátyás uralkodásának *hatvanas évei a fordulópont*. Addig a kései Árpád-korból örökölt, igaz számtalan változáson átment rendszer érvényesült: a bevételek nagy része a *sómonopóliumból* és a *regále-jogokból*, illetve az egykori regále-jogokból, a kamara hasznából folyt be, ezután az első helyre a *rendkívüli adó* került. A legtöbb rendkívüli adót Mátyás uralkodásának vége felé hajtották be, utána rohamosan csökkent a befolyt adó mennyisége. Az adó súlya részben megmagyarázza a rendiség erősödését is. A korábbi bevételekbe nem szóltak bele a rendek, ebbe azonban igen.

Három olyan híres forrás maradt ránk, amelyik sorra vette az ország jövedelmeit. Az első ilyen kimutatás, amit hol kiadója után *Birk*, hol az azt őrző levéltár után Eizinger *jegyzéknek* neveztek *1453 körül* készült. Alkotója Vitéz János környezetéhez tartozott, talán

éppen maga a püspök-kancellár volt. Korábban hasonló jegyzéket csak a 12. század végéről ismerünk, azt, amelyik III. Béla jövedelmeit számolta elő. Ez az összeállítás Zsigmond-kori állapotokat tartotta követendő mintának. E szerint a király jövedelme 320 ezer aranyforint volt. A legtöbb pénz a sómonopóliumból származott, kb. 100 ezer forint, ezt követte a kamara haszna, majd a nemesfém-beváltásból, a királyi városoktól, a szlavón nyestbőradóból, a harmincadvámokból származó bevétel. Ezután jött néhány kisebb jövedelem pl. a jászok és kunok meg a zsidók külön adója. A jegyzék a kor felfogása szerint csak a rendes jövedelmekkel számolt, hiszen a rendkívüli bevételek elsősorban a hadiadó behajtása rendszertelen volt és nem uralkodói jogon illette meg a királyt.

A következő királyi jövedelem-jegyzék egy diplomáciai forrásban maradt fenn, Mátyás királynak Milánóba küldött *Fontana* nevű követe készítette. Ha összehasonlítjuk a korábbi forrással, akkor ez utóbbi egyértelműen mutatja az új gazdaságpolitika hatását. Első helyre a rendkívüli adó került (250 ezer ft.), a sómonopólium a másodikra szorult vissza (80 ezer ft.), ezt követte a nemesfém-beváltás (60 ezer ft.), végül a vámok következtek (50 ezer ft.). A jegyzék számos más bevételi forrást nem tüntetett fel, ha azokat is hozzáadjuk ezekhez, akkor kb. 800 ezer forintnyi bevételt kapunk. Ezeknek az arányoknak a rögzülését mutatja az *Ernuszt*-féle számadáskönyv.

Zsigmond király magyar jövedelmeit a legjobb években fél millió forintra tehetjük, ami a zavaros időkben a felére csökkent. Mátyás uralkodásának utolsó éveiben talán sikerült megközelíteni a 900 ezer forintnyi bevételt. Az oszmánokkal szemben folytatott békésebb mátyási politikát jól megmagyarázza az, hogy a Fontana-jegyzék elkészülte idején az Oszmán Birodalom bevételei a Magyar Királyságének jó kétszeresét tették ki. Ez az arány a későbbiekben folyamatosan romlott.

Az adó behajtására minden megyébe egy vagy két adószedőt (lat. *dicator*) küldtek ki a kincstárból. Az adószedőket a szolgabírák kísérték végig járásuk falvain. A faluban már a bíró feladata volt az adó behajtása, e munkájukért mentesültek az adófizetés alól. Az elszámolás rovóféval történt: egy pálcára keresztben annyi rovást tettek, ahány adózó fizetett, a pálcát ezután hosszában kettéhasították, az egyik felét a dikátor elvitte, a másik mintegy nyugtaként a bírónál maradt. A királyi adó egy részének „magánosítása” nem a Jagelló-kor találmánya volt. Az 1440-es években is előfordult, hogy valamelyik bandériumtartó úr az adót saját birtokán maga szedte be. A rendkívüli helyzetek néha addig szokatlan adószedési módszereket hoztak. 1521-ben a vagyonadó felé mozdult el az adórendszer, szakítottak azzal a régi gyakorlattal, ami háztartásonként egyforma adót rótt ki, függetlenül az adózó anyagi helyzetétől: a megtermelt bor mennyisége után és az állatok után is adót fizetni, külön megszabták pl. a molnárok adóegységeit: ők a malmok kerekeinek száma után adóztak. 1526-ban elrendelték, hogy a templomi kegytárgyak feléből pénzt kell verni. 1527-ban a János-párti országgyűlésen úgy határoztak, hogy a vagyon tizedét be kell fizetni a kincstárba. E döntés a nemesekre és az egyháziakra is vonatkozott, az 1527-es kísérlet végül nem valósult meg. 1529-ben szintén Szapolyai rendjei úgy teremtették elő a szükséges pénzt, hogy az előre megbecsült adót a földesuraknak kellett befizetniük, amit aztán az adófizetés után visszakaptak.

Az ország *pénzverésében két korszakot* különböztetünk meg: a mátyási reformok előtti és az utáni időszakot. A mátyási újítások legnagyobb jelentőségű rendelkezése az volt, hogy *állandósították az aranyforint és az ezüstdénár átváltási arányát*. Fél évszázadon keresztül 1

forint 100 dénárt ért. A mátyási reform előtt háromféle pénzt vertek: aranyforintot és kétféle ezüstöt, a dénárt és a kis értékű obulust. Mivel Magyarország bővében volt az arany, itt csak kétszer próbálkoztak a nagy értékű ezüstpénz, a garas verésével: I. Károly és Nagy Lajos alatt, de mindkét alkalommal felhagytak vele. Mátyás azonban 1467 után újra kezdte a garasok verését, ami ezután rendszeres is maradt. Ekkor 1 garas 4 dénárt, 1 dénár 2 obulust ért. Az aranyforint súlya és finomsága I. Károly óta nem változott, az a 19. sz.-ig gyakorlatilag állandó maradt. II. Ulászló alatt kezdődött az aranypénzzel egyenértékű nagy értékű ezüstpénzek verése, ezt ekkor még guldinernek, később tallérnak nevezték, a mindennapi forgalomban nem használták. 1521-ben változtattak ezen: a kincstár bevételeinek növelése érdekében új pénznek nevezett rossz minőségű dénárokat hoztak forgalomba. A régi jó dénárokat kényszerárfolyamon kellett az újakra átváltani. Az országos felzúdulás következtében a pénzrontást 1525-ben megszüntették, és visszatértek a régi rendszerhez.

A két zavaros időszak alatt kétféle pénzt vertek: 1440-1452 közt a Jiskra kezén levő bányavárosok ezüstjéből és aranyából V. László, az erdélyi fémekből pedig Ulászló, az ország, majd a kormányzó neve alatt vertek pénzt, Mohács után pedig I. János és I. Ferdinánd neve alatt folyt párhuzamos pénzverés. A rendek az ország egységének egyik biztosítékát az egységes pénzverésben látták, ezért mindkét alkalommal elfogadták az ellenfél pénzeit is, a felek közti megállapodások pedig előírták az azonos pénzlábú, részben azonos mintázatú pénzek előállítását.

Az ország a nemzetközi kereskedelemhez nyerstermékekkel járult hozzá, elsősorban szarvasmarhával, rézzel, ezüstrrel, sóval, némi borral. A behozatal késztermékekből, főleg posztóból, valamint fűszerekből és egyszerűbb vasárukból (késekből) állt. Magyarország tranzitútvonal volt, a behozott áru egy része tovább vándorolt Lengyelország, illetve Havasalföld felé. A külkereskedelem mérlegét nem tudjuk megállapítani, a korszak legvégén mindenestre hatalmas többletet mutatott, elsősorban a marhakivitelnek köszönhetően. A marhahajtásra külön foglalkozási ág szakosodott. Az alföldi legelőkön hizlalt, Buda és Székesfehérvár vásárain eladott állatokat három fő irányba hajtották: Morvaországon át Nürnberg felé, a Duna menti útvonalon Bécsbe, Regensburgba és tovább, a dél felé irányuló külkereskedelem a Dunántúlon át haladt, Pettaunál (Ptuj, SLO) elágazott, innen az egyik út Belső-Ausztriába, a másik Velencébe tartott. A csordák terelése különleges szervezést igényelt: az állatokat útközben etetni, itatni, pihentetni kellett. Évente két jelentősebb alkalommal indították útnak a gulyákat: tavasszal, hogy a böjti időszak után érjenek célba, és ősszel, hogy a téli hónapok hússzükségletét fedezzék.

Az ipar a kohászatot nem számítva kézművesipar volt. A falusi ipar túlnyomórészt kovácsokból, szabókból, takácsokból, molnárokból, vargákból állt, egy részük a földművelés mellett kiegészítő foglalkozásként űzte mesterségét.

A bányakincsek közül az arany és az ezüstnek volt nagy nemzetközi jelentősége. Az intenzív bányaművelés miatt a bányák hamar elvizesedtek, a vízelvezetést pedig csak költséges szerkezetekkel lehetett megoldani. A rézérc általában együtt fordult elő az ezüstrrel, nagy részét Besztercebánya környékén termelték ki. A réz és az ezüst szétválasztásának technikáját, az ún. csurgatókohókat Magyarországon korábban nem ismerték. Az ércet kétféleképpen lehetett feldolgozni, magyarországi csurgatókohó építésével, illetve külföldre szállításával. Mindkét megoldás költséges vállalkozás volt, amire nem volt elegendő tőke az országban. A besztercebányai bányák bérlői: Thurzó János és testvére az augsburgi Fugger

családdal szövetkeztek a rézüzet, ahogy akkor hívták „*a közös magyar üzlet*” ügyében. A szerződést 1495-ben kötötték meg, 1528-ig működött a *Thurzó–Fugger vállalkozás*. Épült ugyan kohó Magyarországon is, de az érc nagyobbik részét Thuringiában és Tirolban kohósították. 1525-ben Mária királyné rövid időre megakasztotta a vállalkozást. Maga mögött tudva az országgyűlés Fugger- és Thurzó ellenes érzelmét, saját kezelésébe vette a Garamvidéki bányákat, amelyek királynéi birtokok voltak. A kísérlet még egy évig sem tartott, és visszaállt a régi rend, ennek ellenére megelőlegezte a nemesérc-bányászatban később meginduló tendenciát: a bányák és a kohók nagy részének kamarai kezelését.

A hitelviszonyok a 16. század elején átalakultak. Nemesek számára sokáig csak egyetlen hitelezési lehetőség volt, a *zálogosítás*, a középkor végén kezdett elterjedni a *bérlés*. A földbérlettel korábban csak egyházi intézmények és a polgári származású földesurak éltek. Az egyház a pénzüzet más formáiból is kivette részét: a városokban az egyházakra hagyott járadékokat kölcsönbe adta. A városi hitelforgalom sokkal fejlettebb volt, mint a vidéki. Zsidóktól pl. készpénzkölcsönt is fel lehetett venni, ennek azonban nagyon magas volt a kamata.

A kereskedelem fő színtere a *piac* és a *vásár* volt. Az elsőt hetenként, a másikat éves gyakorisággal tartották, a vásár korabeli neve sokadalom volt. Egy település több hetipiac és több sokadalom tartására is kaphatott engedélyt. A több hetipiaci nap ritkább volt, általában városias helyeken fordult csak elő. Piacot és vásárt csak királyi adománnyal lehetett rendezni. Egynapi járóföldön belül nem lehetett két településen ugyanazon a napon piacot tartani. Az éves vásárok több napon át tartottak. A piaci, vásári árusításnak szigorúan szabott rendje volt, a kirakott portéka után a birtokos részére vásárvámot kellett fizetni.

Mezőgazdaság

A szarvasmarha-konjunktúra az Alföldön hosszú időre tartósította a 13-14. században kialakult földművelési rendszert: a *szabályozott talajváltást*. E módszer esetében bizonyos időközönkénti szabályos váltakozással folyt a termelés, azaz a föld egy része parlag, másik része szántóföld volt. A váltás időtartama 2-3 és 6-8 év között mozgott. Ott, ahol az állattartásnak kisebb szerepe volt, általában a *kétnyomásos* földművelést üzték: a föld egyik részén gabonát termeltek, a másik ugar volt, azaz nem állt művelés alatt, a két földrészt évenként váltogatták. A nyugati határszáron a *két-és háromnyomásos gazdálkodás vegyes változatát* alkalmazták, igazi háromnyomásos művelés igen kevés helyen folyt. A hegyvidéki területeken, ott ahol a földet irtással tették művelhetővé, a *torunok-rendszer* dívott. A ház mögött azonnal kezdődtek a hosszúkás torunok-földek, amelyeket rendszeresen trágyáztak.

A *belső telek*, azaz az *udvar* és a *ház* a jobbágy birtokában volt, a külső teleknek azonban csak a nagysága volt állandó, a helye nem. A *külső telek*hez tartozó föld több darabban feküdt a falu határában. Talajváltó gazdálkodás estén váltáskor, nyomásos gazdálkodás esetén évenként *sorshúzással újraosztották* a földet. Erdély és Keleti-Felvidék vlach jogú lakói akik nemzetiségükre nézve románok és rutének voltak a téli és a nyári legelőváltáson alapuló pásztorkodást üzték. A *szőlő* nem tartozott a *jobbágytelek*hez, az a jobbágy tulajdona volt.

A Szerémség elfoglalása után Magyarország leghíresebb bortermő vidékéről kevesebb bor érkezett az ország piacaira. A Mohács utáni évtizedekben hirtelen felértékelődtek a távolabbi borvidékek, pl. a hegyaljai jelentősége.

Falu és város

A településrendszer változása a déli határok mellett a mohácsi csatát követően elkezdődött, egykor lakott falvak tűntek el nyomtalanul. A korszak településeinek külső képében beálló legfontosabb változás azonban spontán és békés folyamathoz kötődött. Ekkor fejlődtek ki vagy erősödtek meg a *falvak, városok szélén az új házsorok, utcák vagy városrészek*, amelyeket a korabeli magyar nyelv *hóstátok*nak nevezett. A hóstát a német Hofstatt = telek szóból származott, városokban elővárosnak, faluhelyen zsellérsornak a legszerencsésebb fordítani. A városi hóstátok falusias külsejűek voltak, a városfalakon kívül húzódtak, a falusiakon pedig igénytelen épületek álltak. Létrejöttük azt mutatta, hogy az egykori többé-kevésbé szabályozott módon kialakult falvak, városok nem tudtak a régi módon helyet biztosítani azoknak a lakóknak, akikre a településeknek nagy szüksége volt. A hóstátok lakóinak többsége *szegényebb* volt, mint a települések központjában élők, itt laktak a zsellérek, a városi szegények.

A mezővárosok kialakulása a 14. században kezdődött Magyarországon, de a mezővárosi fejlődés virágzó korszaka a 15-16. század volt. *Mezővárosnak* (lat. *oppidum*) hívták azokat a városias településeket, amelyeket nem fal, hanem a házak mögötti kertek után következő mező vett körül. Ilyen mezőváros volt pl. Sátoraljaújhely (Zemplén m.), Gyöngyös (Heves m.), Nagykőrös (Pest m.), Pápa (Veszprém m.), Szombathely (Vas m.). A mezőváros ellentéte volt a fallal körülkerített, kulcsos város.

A magyar szokásjog igazi városoknak csak a kulcsos városokat tekintette, lakóikat tekintette valódi polgároknak. Akárcsak a mai város-meghatározások, a korabeli megkülönböztetés sem volt tökéletes, Szeged szabad királyi városnak pl. nem voltak falai, a püspöki városokat és néhány földesúri joghatóság alatt élő várost azonban falak vették körül. Magyarországon kb. 500 olyan település volt, a melyet a kortársak mezővárosnak tekintettek. A középkor végén szabad királyi városnak tekintették a *tárnoki városokat: Budát, Kassát, Pozsonyt, Nagyszombatot, Sopront, Bártfát, Eperjest és Pestet*, a *személynöki városokat: Székesfehérvárt, Esztergomot, Lőcsét, Kisszebent, Szokolcát. Szeged*, sőt a török hódítás előtt egy esztendővel *Újlak* is megkapta ezt a rangot. *Szabad királyi bányaváros* csak a hét Garamvidéki bányaváros volt: *Selmecebánya, Besztercebánya, Libetbánya, Bakabánya, Bélabánya (Fejérbánya), Körmöcbánya és Újbánya*. Az *erdélyi királyi és szabad királyi városok* elhatárolása problematikus, a szabad királyiak közé sorolhatjuk *Kolozsvárt, Nagyszebent, Brassót, Segesvárt, Besztercét, Szlavóniában* egyetlen ilyen város volt: *Zágráb*.

A kereskedelem kiemelkedő szerepet játszott a várossá válásban, a sokadalomtól vagy a hetipiactól önmagában azonban nem lett egy falu várossá. Kubinyi András tíz olyan tényezőt állapított meg, ami elősegítette egy település városiasodását és jelezte a már megtörtént városiasodást. Ezek a következők: 1.) uradalmi központ, rezidencia 2.) bíraskodási központ, hiteleshely 3.) kamarai birtok 4.) nagyobb egyházigazgatási székhely 5.) kolostor, ispotály 6.) egyetemre járók 7.) céhek 8.) utak találkozási 9.) vásártartás 10.) jogi helyzet.

Az alföldi városok és falvak környékén ugyan a középkorban is voltak állattartásra használt „mezei kertek”, azaz elkerített helyek, e helyeken lakott is néhány pásztor, a mai értelemben ismert tanyák azonban nem álltak az Alföldön. A 16. század közepéig nincsenek biztos forrásaink az alföldi típusú, ún. ólaskertes települések kialakulására sem.

Toposzok

1. A történeti demográfiában régen gyakran automatikusan használták az 5-ös szorzószámot. Ez azon alapult, hogy feltételezték, hogy egy család átlagosan 5 személyből áll. A számnak semmiféle forrásokkal alátámasztható, egzakt alapja nincs, használatát csupán a szokás tette általánossá. 2.) Az arisztokrácia szót célszerűbb a főnemesség, a patríciust a városi vezető réteg kifejezésekkel helyettesíteni. A 15-16. századi nyelvben egyik kifejezést sem alkalmazták.